

O'ZBEK TILIDA FRAZELOGIZMLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Shonazarova Z.U.

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti. Talaba.

Xakimbayeva O.K.

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti. O'qituvchi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilidagi frazeologizmlarning lingvistik mohiyati, ularning semantik, grammatik va stilistik xususiyatlari keng qamrovda tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning barqarorligi, idiomatikligi, obrazlilik hamda nutqdagi funksional o'zni ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, frazeologizmlarning tasnifi turli nazariy yondashuvlar asosida ko'rib chiqiladi va ingliz hamda o'zbek tillari frazeologizmlarining qiyosiy jihatlari tahlil qilinadi. Maqolada frazeologik birliklarning lingvokulturologik ahamiyati ham alohida e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, frazeologik birlik, idioma, barqaror birikma, semantika, stilistika, lingvokulturologiya, nutq madaniyati, obrazlilik.

Zamonaviy tilshunoslikda frazeologiya tilning eng muhim va murakkab qatlamlaridan biri sifatida qaraladi. Tilning leksik boyligini, uning ifodaviy imkoniyatlarini ochib berishda frazeologik birliklar alohida o'rin egallaydi. Har bir til o'zining frazeologik fondi orqali xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi. Shu bois frazeologizmlarni o'rganish nafaqat lingvistik, balki lingvokulturologik ahamiyatga ham ega.

Frazeologiya termini tilshunoslikka XX asr boshlarida kirib kelgan bo'lib, bu sohada dastlabki ilmiy qarashlar Yevropa tilshunosligida shakllangan. Xususan, Charles Bally frazeologik birliklarni tilning ekspressiv qatlamiga mansub deb hisoblab, ularning stilistik funksiyasini asoslab bergan. Keyinchalik rus tilshunosligida Viktor Vinogradov frazeologizmlarning ilmiy tasnifini ishlab chiqqan va bu yo'nalish rivojiga katta hissa qo'shgan.

Frazeologizmlar ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, lekin semantik jihatdan yaxlit bo'lgan va nutqda tayyor holda qo'llanadigan barqaror birikmalardir. Ularning asosiy xususiyati shundaki, ular ko'pincha komponentlarining to'g'ridan-to'g'ri ma'nosidan farq qiluvchi umumlashgan ma'noni ifodalaydi. Masalan: *ko'z yumdi* → vafot etdi, *yuragi orqaga tortdi* → qo'rqdi, *og'zi qulog'ida* → juda xursand.

Bu misollar frazeologizmlarning idiomatik xususiyatini yaqqol ko'rsatadi. Frazeologizmlar tilning semantik tizimida muhim o'rin tutadi va ular ko'pincha metafora, metonimiya kabi ko'chma ma'no vositalari asosida shakllanadi. Shu jihatdan ular obrazli tafakkurning mahsuli hisoblanadi.

Frazeologik birliklar bir qator o'ziga xos belgilar bilan tavsiflanadi:

Barqarorlik – frazeologizm tarkibidagi komponentlar o'zgarmaydi yoki cheklangan darajada o'zgaradi.

Idiomatiklik (ko'chma ma'no) – umumiy ma'no komponentlar yig'indisidan kelib chiqmaydi.

Tayyorlik – nutqda yaratilmaydi, balki tayyor holda qo'llanadi.

Obrazlilik va ekspressivlik – nutqqa badiiylik va ta'sirchanlik bag'ishlaydi.

Masalan, “*ko‘ngli tog‘dek ko‘tarildi*” iborasi oddiy “*xursand bo‘ldi*” ifodasiga nisbatan kuchliroq emotsional va obrazli ta’sirga ega.

Semantik jihatdan frazeologizmlar xalqning milliy tafakkuri, urf-odatları va madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu sababli ular lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan ham muhim tadqiqot obyektidir.

Grammatik jihatdan esa frazeologizmlar gapda bir butun sintaktik birlik sifatida qatnashadi va turli so‘z turkumlari vazifasini bajaradi:

fe‘l frazeologizmlar (*ko‘z yumdi*),
sifat ma’nosidagi birliklar (*og‘zi qulog‘ida*),
ot ma’nosidagi birliklar (*tosh yurak*).

Bu ularning sintaktik moslashuvchanligini ko‘rsatadi.

Frazeologik birliklar turli mezonlarga ko‘ra tasniflanadi. Eng muhim tasniflardan biri Viktor Vinogradov tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u quyidagi turlarga ajratiladi:

Frazeologik qo‘shilmalar – ma’nosi to‘liq ko‘chgan birliklar (idiomalar).

Frazeologik birliklar – qisman ko‘chma ma’noga ega.

Frazeologik birikmalar – komponentlari nisbatan mustaqil, lekin barqaror qo‘llanadi.

Shuningdek, funksional jihatdan: idiomatik birliklar, tavsifiy frazeologizmlar, kollokatsiyalar (barqaror birikmalar) kabi turlarga ajratish ham keng qo‘llaniladi.

Frazeologizmlar nutqning ifodaliligini oshiradi, fikrni ixcham va ta’sirchan tarzda ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda ular muhim stilistik vosita hisoblanadi. Masalan: “*U bu gapni eshitib, yuragi muzlab ketdi.*” Bu ibora oddiy “*qo‘rqdi*” so‘ziga nisbatan kuchliroq emotsional effekt beradi.

O‘zbek tilshunoslari Ra’no Sayfullayeva va B. Mengliyev ta’kidlashicha, frazeologik birliklar nutqning stilistik imkoniyatlarini kengaytiradi va badiiy ifodaning muhim vositasi hisoblanadi.

Frazeologizmlar ingliz tilida ham keng tarqalgan bo‘lib, ular ham ko‘chma ma’noga ega barqaror birliklardir: *kick the bucket* → vafot etmoq, *break the ice* → suhbatni boshlamoq, *piece of cake* → juda oson ish.

Ingliz va o‘zbek frazeologizmlari o‘rtasida umumiylik mavjud bo‘lsa-da, ular milliy-madaniy jihatdan farqlanadi. Har bir til o‘z frazeologik tizimi orqali xalqning mentaliteti va tarixiy tajribasini aks ettiradi. Shu sababli ularni tarjima qilishda ekvivalentlik va adekvatlik muammolari yuzaga keladi.

Xulosa qilib aytganda, frazeologizmlar tilning boyligi va ifodaliligini ta’minlovchi muhim lingvistik birliklardir. Ular nutqqa obrazlilik, emotsionallik va ta’sirchanlik bag‘ishlaydi hamda milliy-madaniy xususiyatlarni aks ettiradi.

Frazeologizmlarni chuqur o‘rganish tilshunoslik, lingvokulturologiya va tarjimashunoslik uchun katta ilmiy ahamiyatga ega. Shu bois ularni tizimli ravishda tadqiq etish va ta’lim jarayoniga keng joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati – Toshkent, 1992.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati – Toshkent, 2002.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2010.
4. Kunin A.V. English Phraseology – Moscow, 1984.
5. O‘zbek xalq maqollari va iboralari to‘plami – Toshkent, 2005.